

Страдање Јевреја у Приједору 1941/1942.

Ведрана Адамовић

УДК 341.485(=214.58)(497.13)"1941/1942"

Виши кустос, историчар;
Музеј Козаре у Приједору;
vadamovic@yahoo.com

Апстракт: Данас у Приједору не живи ни једна јеврејска породица. Јеврејско питање у Приједору ријешено је након офанзиве на Козари („Операција западна Босна“) у периоду јун-август 1942. године. Због самог положаја града и партизанске блокаде у којој се налазио, Јевреји нису били одмах депортовани. У Илинданском покољу 1941. године остали су поштеђени, јер су били таоци генерала Румлера. Сву јеврејску имовину одмах су преузели повјереници НДХ, с циљем уништења економских позиција Јевреја. Прво ослобођење града, 16. маја 1942, дочекали су затворени у двије јеврејске куће. Након офанзиве, сви преостали приједорски Јевреји су похапшени и депортовани у логоре у окружењу. Знатан дио њих завршио је у редовима НОП-а. Према извјештају Жупске редарствене области од 5. септембра 1942. године, на подручју Велике жупе Сана и Лука, нема више Јевреја.

Кључне ријечи: НДХ, приједорске јеврејске породице, страдање Јевреја у Приједору 1941/42, Илиндански покољ, офанзива на Козари, јеврејско питање, Државно равнатељство за господарствену понову.

У Приједору је до Другог свјетског рата живјело 57 Јевреја са женама и дјецом.¹ Они у граду нису имали синагогу, нити јеврејску оп-

¹ Аврам Пинто, *Јевреји Сарајева и БиХ*, Сарајево, 1987, 174 (види литературу за оригиналне библиографске податке); Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. са подручја Козаре“, у: *Злочини геноцида НДХ на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату*, Мраковица-Козара, 19. мај 2012, Бањалука, 2014, 23. „Према попису 1931. Јевреја је било укупно у посматраном простору (простор Козаре, прим. В.А.) 482: Бања Лука 368, Босанска Градишка 46, Босанска Дубица 7, Босански Нови 12 и Приједор 49“; Архив РС, БУВБ, 9, 23, 1939-1940, I-23/4. Срез: Приједор, Становништво 31. 12. 1939. По овим статистичким подацима било је 1939. године у Срезу Приједор 58,

штину, већ зграду подешену за вршење вјерских обреда. По статуту припадали су сусједној јеврејској општини Бањалука. Никада „Јевреји у овоме граду нису били заступљени у великом броју јер су били у блиским родбинским везама са Јеврејима Бањалуке, Бихаћа и Санског Моста, тако да се понекад, у пазарне дане, због великог промета стварао утисак да се увелико 'размахао јеврејски живот' у Приједору.“² Јеврејско гробље у Приједору налази се у насељу Урије.³ Први досељени Јевреј у Приједору био је Јаков (Јакоб) Меворах,⁴ поријеклом из Бео-

а у самом граду Приједору 57 Јевреја.

² Јаков Данон, Верица М. Стошић, *Мемоари на холокаусту Јевреја Крајине*, Бањалука, 2010, 109.

³ Гробље је у прилично запушеном стању, посљедњи укопи обављени су 1994. и 2000. године, Вера Кишички Крнета и њен супруг Лазо Крнета. На Јеврејском гробљу налази се масовна гробница убијених Срба у данима Илинданског покоља. Записано је да су „на овом мјесту сахрањене 833 жртве усташког геноцида“страдале у периоду 31. јула 1. и 2. августа 1941. године.

⁴ Многобројну породицу Јакова и Росе (негђе и Розе, прим. В.А) Мицике рођ. Вајлер (1874) Меворах чинили су: синови, Израел зв. Јакица (1894), Шандор, који је био слијеп, ожењен Лином, Саламон (1894) (негђе и Саломон, прим. В.А), ожењен Ирмом (1901), Јозеф (1908), ожењен Бланком (1902) и Исидор, кћери Финка (1907) удата Финци и Мирјам зв. Мира (1911), те унучад Јакоб (1925), Гидеон (1925), Давид (1927), Рубен (1927) и Рахела; Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 388-391. „Јаков Меворах... трговац из Приједора, вјере израелске, стаса високог, лица облог, косе просиједе, очију смеђих, нос правилног и уста неравних, носи подрезани просиједи брк... Роса Мицика Меворах... одлуком Среског суда у Приједору, број Р-680/47 од 10. септембра 1947, утврђено је да је Роза Меворах рођ. Вајлер из Приједора отјерана у логор Стара Градишка 28. августа 1942... Мирјам Меворах, похађала је Гимназију у Приједору 1922-1926... Финика - Фадила Меворах... на попису затвореника „Црне куће“ у Бањалуци налази се Финика Фадила Меворах... затворена 14. липња неутврђене године (1942)... Саломон Меворах, трговац у Гајевој улици 4. На свечаности поводом прекида пакта Југославије са Њемачком, одржаној у Приједору марта 1941, плаћао је народу вино и пиво... ухапшен је 6. јула 1942. од њемачке војске у околини Божића, срез Приједор... У затвор спроведен 9. јула као њемачки затвореник... убиле га усташе 1943. у логору Јасеновац... [Према списку Жупске редарствене области 2. августа 1942, рано ујутру стрељани су Саломон и Финика Меворах из Приједора (прим. В.А.)] Ирма Меворах, супруга Саломона... заједно са супругом Саломоном ухапшена је 6. јула 1942. од њемачке војске у околини Божића и... спроведена 9. јула 1942. као њемачки затвореник... Гидеон Меворах... похађао је Државну реалну гимназију у времену 1936-1941... Јозеф - Јосип - Јусуф, председавао је првом састанку делегата

града, који 1884. региструје трговачко предузеће „Јакоб Меворах“ у Бањалуци, а јула 1890. и подружницу у Приједору. Након тога, 27. децембра 1896. сједиште фирме се пресељава у Приједор, у бившу Гајеву улицу.⁵ Од 20. фебруара 1920. отворио је Трговачко друштво „Јакоб Меворах и син“. Ова породица уживала је велики ауторитет и била је велика подршка свим јеврејским породицама, које након анексије 1908. почињу знатније да насељавају подручје Приједора. Стари Јаков Меворах, због угледа који је уживао код Јевреја у Приједору, добија звање рабина и хазана. Његова кућа била је практично и општина и синагога, а налазила се у тадашњој Улици краља Петра бр. 10. Поред Мевораха, у граду и околини су живјеле или привремено боравиле и

Трговачки објект породице Штерн у центру Приједора; 1930-е године.

спортских клубова Врбаске бановине, одржаном у Приједору 17. јуна 1930... на списку је евидентиран Јозеф Меворах, стар 35 година, који је са три члана породице одбјегао, а остали чланови породице су у логору... Јакоб Меворах... похађао је ДРГ у Приједору 1935-1941... Укопан је 9. августа 2004. на гробљу Мирогој у Загребу... Давид Меворах... похађао ДРГ у Приједору 1938-1941... убиле га усташе 1942. у логору Стара Градишка... Рубен Меворах... похађао и завршио ДРГ у Приједору 1937-1941". Аврам Пинто, *Јевреји Сарајева и БиХ*, Сарајево, 1987, 175. „Друга два сина били су активни у спорту. Јозеф у Спортском друштву Славија, гдје је основао и водио Хазенски женски клуб, а Шандор у Ногометном клубу Грађански.“

⁵ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 388. „Дана 20. фебруара 1920. отворио је трговачко друштво 'Јакоб Меворах и син'. Поред њега, чланови Друштва били су и његови синови Израел, Шандор, Саломон и Јозеф.“

друге јеврејске породице: Штерн,⁶ Леви,⁷ Кабиљо,⁸ Хиршман,⁹ Грос,¹⁰ Хофман, Бергер,¹¹ Ерлих,¹² Флихер,¹³ Финци,¹⁴ Кавезон,¹⁵ Милер, Пинто,¹⁶ Папо,¹⁷ Пољокан,¹⁸ Шифер,¹⁹ Шмуцер,²⁰ Вајлер²¹ и друге. Активно су учествовали у раду мјесних културних, спортских и добротворних друштава. Упамћен је остао гест и храброст Јакова Мевораха, када је на жељезничкој станици у Приједору, приликом спровођења у затвор, дочекао познатог писца и националног борца, Петра Кочића, и дао му

⁶ Породица Даниела Штерна (1869): супруга Буказа (1879), синови: Давид (1915), Оскар (1904) са супругом Илонком (1915) и сином Данком (1939) и Јаков (1908), кћи: Рашела (1905); исто, 568-570. „Буказа Штерн... убиле је усташе 1943. у логору Јасеновац... Оскар Штерн... заједно са супругом Илонком ухапшен је од њемачке војске 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор, од 9. јула 1942. као њемачки заробљеник био је затворен у 'Црној кући', у логор интерниран 7. августа 1942... Срески суд у Приједору... покренуо је 14. јануара 1947. поступак проглашења мртвим Оскара, Илонке и Данијела Штерна. Оскар и његова супруга Илонка Штерн одведени су јуна 1942. у Јасеновац, а Данијел Штерн августа 1942. у логор Стара Градишка... Оскар Штерн, син Данијела, рођен 1904. у Приједору... убиле га усташе 1943. у логору Јасеновац... Илонка Штерн, рођ. Ласло... ухапшена је од њемачке војске 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор... у затвор 'Црна кућа' доведена је као њемачки затвореник 9. јула 1942. У логор је интернирана 6. августа 1942... убиле је усташе 1943. у логору Јасеновац... Данијел Данко Штерн, убиле га усташе 1942. у логору Стара Градишка... Рашела Штерн, убиле је усташе 1943. у логору Јасеновац... Јаков Штерн (1908-?) завршио седми разред бањалучке гимназије 1927. године... Давид Штерн (1915-?)... завршио Нижу гимназију у Приједору 1926-1930.“

⁷ Породица Леви: Исак Леви и Луна, Хаим Леви (1906), Шабетај (1872) и Рифка Леви (1909) и њихов син Мориц (1918), те Јозеф Леви (1909); исто, 368-376. „Рифка Леви, кћерка Шабатаја Левија, трговца у Приједору, похађала Нижу гимназију 1922-1925... Мориц Леви, син Шабатаја и Бланке Леви из Приједора, Нижу гимназију завршио је у Приједору 1928-1932... познат је још из времена Југославије као велики комуниста и финансирао је школовање сиромашних младића муслимана само да би их везао за комунизам... Елиезер Леви (1870. или 1875) син Задика Левија, рођен у Приједору, убиле га усташе 1942. у логору Јасеновац... Матилда Леви (1909-?), кћерка Елиезера... похађала и завршила Нижу гимназију у Приједору 1923-1926... Рахела - Роза Леви (1912-?), кћерка Елиезера, похађала је Нижу гимназију у Приједору 1924-1926... Луна Леви (1892-?), жена Моше Левија... из Травника са пребивалиштем у Приједору затворена 14. липња, највјероватније 1942. године... Рена Леви (1916-?), кћерка Моше и Луне Леви... похађала је Нижу гимназију у Приједору школске 1928-29... Регина Леви, удата Браун

новца, дувана и хране. Многи Јевреји из БиХ су похађали приједорску Гимназију и због тога кратко боравили у граду.²²

Успостављањем НДХ први су страдали јеврејски храмови и гробља. Законска одредба о расној припадности од 30. априла 1941. „обавезивала је грађане да доказују аријевско поријекло, што се чинило крсним или вјенчаним листом предака из првог и другог кољена, а код чланова исламске вјерске заједнице уважаван је исказ двојице свједока. Јеврејима су сматрани и они који нису били Јевреји али им је

(1904-?), приватница из Приједора... после Другог свјетског рата живјела у Палестини... Бланка Леви (1885-?), приватница из Приједора... Мориц Леви (1917-?)... у попису породица које имају чланова одбјеглих у партизане сачињеног 26. фебруара 1943. од стране Котарске области у Приједору... евидентиран је Мориц Леви, 26 година, који је са четири члана породице одбјегао, а отац му је у логору.“

⁸ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 296-299. „Давид Кабиљо, трговац из Приједора, 14. марта 1924. године у Окружном суду Бањалука регистровао трговину мјешовитом робом са сједиштем у Приједору... ухапшен је 6. јула 1942. од њемачке војске код Паланчишта... Частео је народ на свечаности поводом прекида пакта Југославије са Њемачком... Ухапшен 6. јула 1942. од њемачке војске код Паланчишта, Срез Приједор, одатле је 7. августа 1942. упућен у логор. Породицу Кабљо чинили су: Давидова жена Бланка, рођ. Атијас (1892), од 25. јуна 1942. налазила се у затвору 'Црна кућа' у Бањалуци одакле је 7. августа упућена у логор, убије је усташе 1943. у логору Стара Градишка, кћерке: Сарина... (1912), матурирала на Реалној гимназији у Бањалуци 1931; Дебора (1915), положила виши течајни испит на Реалној гимназији у Бањалуци 1934; Рифка (1921)... завршила Државну реалну гимназију у Приједору, синови: Јосип - Јосиф (1913)... завршио Нижу гимназију у Приједору, до 1933. био је играч Спортског клуба 'Грађански' у Приједору, а потом играч Спортског клуба 'Славија' у Приједору; Самуел (1922)... похађао Државну реалну гимназију у Приједору (I-VIII); те Јозефова супруга Рена (1905)... од 25. јуна 1942. била је затворена у затвор 'Црна кућа'... одатле је од 7. августа била упућена у логор.“

⁹ Један од најстаријих апотекара у Босни и Херцеговини, Лујо (Филипа) Хиршман, дипломирао у Загребу 1885. године. Писаћа машина Ремингтон, коју је имао, завршила је у котарској испостави Козарац. Обје његове кћерке, Габријела (1911) и Катица - Мејрема (1913), завршиле су Нижу гимназију у Приједору.

¹⁰ Исто, Адолф Грос (1885-?), син Карла, намјештеника Рударске управе у Приједору.

¹¹ Аврам Пинто, н. д. 174. „Арнолд Бергер, директор пилане у Козарцу“; Са њим је живјела и кћерка, Вера Бергер, тада ученица Гимназије.

брачни друг био Јеврејин.“²³ Противјеврејске мјере и начин њиховог спровођења могу се сврстати у три групе: а) мјере за економско уништење Јевреја укључујући и пљачку, као и уништење јеврејских културних и историјских вриједности, б) мјере за психичко уништење Јевреја, в) мјере за физичко уништење Јевреја.²⁴ Услиједиле су и бројне друге забране прописане кроз законске одредбе:²⁵ забрана склапања брака са Јеврејима, забрана истицања неаријевских застава и ознака, забрана посјете јавних локала, приредби и забава уз ограничено кретање и

¹² Исто, 217. „Шандор Ерлих, према записнику Среске области Приједор од 6. августа 1941, затворена је и запечаћена радња мјешовитом робом Шандора Ерлиха ('Штерн и синови')... одбјегао у шуму... њемачка војска ухапсила га је заједно са Реном Ерлих 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор... 7. августа упућен у логор... Рена Ерлих, одбјегла у партизане. Њемачка војска ухапсила ју је заједно са Шандором Ерлихом 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор... Лео Ерлих (1930-?), син Александра Ерлиха, трговачког помоћника из Приједора, ишао је у први разред приједорске Гимназије и становао код оца.“

¹³ Аврам Пинто, н. д. 174. Михаел Флихер из Сарајева, чиновник „Шипада“.

¹⁴ На спомен-плочи погинулим ђацима и професорима у току НОБ-а, у гимназијском холу, налази се име Давида А. Финција, ученика гимназије. Породица Финци живјела је на Уријама.

¹⁵ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 308. „Мошо Кавезон... одведен је 24. јуна 1941. у логор Босански Петровац, а затим пребачен у Приједор. Маја 1942. на Козари ступио у НОВ, након чега су му Нијемци убили супругу и дијете. Супруга Рифка (1910-1942), кћерка Луцица (1940-1942), убијене су у Бањалуци 15. јула 1942“; Са њима у Приједору кратко је боравио Моско Кавезон (1909), до депортације на оток Раб, те Леон Кавезон (1924) са братом Саломоном Монијем Кавезоном, који су упућени на радну обавезу у Цазин, да би већ 2. септембра ступили у НОВ.

¹⁶ Исто, 446. „Аврам Пинто, постављен је 9. децембра 1929. за суплента Државне ниже гимназије у Приједору. Предавао је историју и земљопис ученицима од првог до четвртог разреда, све до 1935.“

¹⁷ Приједорска гимназија 1921-1981, Приједор, 1981, 268. Исак Папо, 1937-1940. био је запослен као професор у Гимназији.

¹⁸ Исто, 472. „Сало(а)мон Мони Пољокан (1904), стар 38 година, судија Среског суда, са боравиштем у Козарцу... као грађанско лице убиле га усташе 1943. на непознатом мјесту.“

¹⁹ Исто, 534. „Др Мозес Шифер (1868), срески надљечник у Приједору...“ Аврам Пинто, н. д. 173. „Др Мозес Шифер, рођен 1859, медицину завршио у Бечу 1893.“

²⁰ Исто, 537-538. „Карло Шмуцер (1875-?)... са братом Лудвигом у Козарцу је подигао пилану у којој је резано четинарско и липово дрво, Олга Шмуцер

ношење „жидовске ознаке“.²⁶ Ванредна законска одредба и заповијед Анте Павелића од 26. јуна 1941. године запечатила је судбину Јевреја на простору НДХ: „Будући Жидови шире лажне вијести у сврху узнемиравања пучанства, те својим познатим спекулативним начинима сметају и отежавају опскрбу пучанства, то се колективно сматрају за то одговорним, и према томе ће се против њих поступати и спремати их поврх

(1885-?) домаћица, супруга Карла Шмуцера, Карло (1910-?), син, ђак, Мици (1905- ?) кћерка, ђак, Лудвиг (1877- 1958), брат Карла, године 1914. у Козарцу је отворио творницу за производњу дрвета, Лизабета - Елза (1890- ?), супруга посједника Лудвига Шмуцера.“

²¹ Исто, 589. „Лујо Вајлер (1910-?), син Морица, 1920/21. уписао се у први разред Ниже гимназије у Приједору.“

²² Позната су имена: Саламона Кабиља из Бихаћа, Изидора Циндоре из Сарајева, Леона Кавезона из Бихаћа, Хаима Пинта из Зенице, ученика приједорске гимназије, који су становали код проф. Аврама Пинта.

²³ Милан Вукмановић, „Нека питања о образовању и дјеловању Усташког стожера и Повјереништва за Врбаску бановину у Бањалуци од априла до августа 1941. године“, I-IV, у: *Усташки сџожер за Босанску Крајину, Студија Милана Вукмановића и избор из њих*, приредили Верица М. Стошић и Владан Вуклиш, Бањалука, 2017, 130.

²⁴ Ели Таубер, *Холокауст у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 2014, 88.

²⁵ Јован Мирковић, н. д. 20. „У прва три мјесеца постојања НДХ, донијети су међу осталима: Законска одредба за одбрану народа и државе (17.4), Законска одредба о забрани ћирилице (25.4), Законска одредба о држављанству (30.4), Законска одредба о расној припадности (30.4), Законска одредба о заштити аријске крви и части хрватског народа (30.4), Законска одредба о пријелазу с једне вјере у другу (3.5), Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа (4.6), Законска одредба о обавезној пријави иметка Жидова и жидовских предузећа (5.6), Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка (5.6), Законска одредба о оснутку Државног равнатељства за понову (24.6), Изванредна законска одредба и заповијед којом је установљена колективна одговорност Жидова и налог да се отпреме у 'заточеничка биралишта под ведрим небом' (26.6), Законска одредба о имовини особа које су напустиле подручје НДХ (6.8). Види: 'Народне новине' од 17, 25. и 30. априла, 5. маја, 4, 5, 24. и 26. јуна 1941.“

²⁶ Зоран С. Мирковић, „Расно законодавство у НДХ“, у: *Правни њоредак НДХ*, уредници: Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, 2018, 61. „Тако је лист Хрватски народ, главни лист усташке организације, донио следеће наслове: 20. априла 1941. „Против Жидова треба подузети најоштрије мјере“; 22. април „Жидовима забра-

казноправне одговорности у заточеничка збиралишта под ведрим небом.²⁷

По узору на нацистичку Њемачку, однос према Јеврејима темељио се на расним одредбама донесеним одмах по успостављању НДХ, и одредбама које су се односиле на уништење њихових економских позиција. Та ограничења су отпочела већ 19. априла 1941, када је поглавник Павелић донио Законску одредбу о очувању хрватске народне имовине проглашавајући неважећим све „правне послове између Жидова међусобно и између Жидова и трећих лица склопљених унутар два мјесеца прије проглашења НДХ...“²⁸ Након тога услиједиле су двије законске одредбе донесене 5. јуна 1941. године: Законска одредба о обавезној пријави иметка Жидова и жидовских предузећа и Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка. Коначно, све то заокружено је Законском одредбом о оснивању Државног равнатељства за господарствену понову 1. јула 1941. године са подружницама у Сарајеву, Бањој Луци и Осијеку. У вези са тим, „Законска одредба о подржављењу иметка Жидова и жидовских предузећа од 9. октобра 1941. овластила је Државно равнатељство за понову да може својом одлуком подржавити имовину сваког Јеврејина и свако јеврејско предузеће, уз накнаду или без накнаде, у корист НДХ. Одлука је била потпуно арбитрарна и против ње није било правних лијекова!“²⁹

У вези са тим, остало је евидентирано неколико молби приједорских Јевреја. Радња „Јаков Меворах и синови“ тражила је маја 1941. од повјереника Усташког стожера Приједор своту од 11.000 динара за издржавање чланова радње и чланова њихових породица.³⁰ Нешто раније, у својој молби од 29. априла 1941. слично је навела и породица

њено полагање у каване“; 1. маја „Законска одредба о расној припадности“; 11. маја „Испостава редарства за надзор над Жидовима“; 13. маја „Евакуација Срба и Жидова из сјеверног дијела Загреба“; 23. маја „Жидовске ознаке морају носити сви Жидови“; 4. јуна „Повјеренство за ликвидацију жидовских спортских клубова“; 5. јуна „Жидови не смију сарадњом утицати на изградњу културе“; 6. јуна „Наредба о промјени жидовских презимена“; 7. јуна „Жидови смију куповати само у жидовским радњама“; 7. јуна „Утврђивање расне припадности“; 7. јуна „Жидови су дужни пријавити своју имовину“; 25. јуна „Унаточ забрани Жидови се купају на Сави“; 28. јуна „Изванредна законска одредба“; 27. јула „Хрватски национални бојкот Жидова“; 31. јула „Стрељано 122 комуниста и Жидова“.

²⁷ Милан Вукмановић, н. д. 134.

²⁸ Зоран С. Мирковић, н. д. 56.

²⁹ Исто, 57.

Давида Кабиља Повјереништву усташког стожера Приједор, гдје стоји: „Слободан сам умолити горњи наслов да ми одобри 6.500 динара односно 8.000 динара за издржавање моје породице.“³¹ Фирма „Данијел Штерн и син“ поднијела је 30. априла 1941. Повјеренству усташког стожера у Приједору молбу у којој стоји: „Молимо да нам се одобри за издржавање наших двију обитељи слједеће плаће.“³²

Крајем априла 1941. образован је Уред за обнову привреде који је одлучивао о свим питањима везаним за јеврејски капитал и јеврејску имовину. Он је званично био једини овлашћен да разматра питања у

³⁰ Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Надзорништво повјереника, бр. 36/1941; Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 388. „За Шандора Мевораха, сувласника твртке, који је слијеп на оба ока и има хронично обољење бубрега... 2.000 динара, Лину Меворах, његову супругу... 900 динара, Рубена Мевораха, њиховог сина, старог 14 година, а ученик је четвртог разреда Гимназије у Приједору... 700 динара, Јозефа Мевораха, другог сувласника. Исти је болестан од 1937. од туберкулозе плућа... подвргнут је санаторијским лијечењима... 2.000 динара, Бланку Меворах, његову супругу... 900 динара, Јакова Мевораха, њиховог сина од 16 година, ученика четвртог разреда Гимназије у Приједору... 700 динара, Розу Меворах, која је мајка сувласника... стара је 70 година и болује од шећерне болести... и после смрти нашег оца тестаментарно јој је припало доживотно право уживања... 1.500 динара, научнице у радњи Средић Гојка и Кадих Јасмина... по 500 динара, Сулејмана Цепића Кечелића, помоћника у радњи... 600 динара.“

³¹ Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Надзорништво повјереника, бр. 34/1941; исто, 296. „Давид и жена Бланка рођена Атијас 3.000 динара, син Јозеф, стар 28 година, књиговођа у мојој радњи, болује од бубрежних каменчића... 1.500 динара, кћерка Рифка, стара 20 година, уписана на Филозофски факултет у Загребу... 1.000 динара, син Самуел, стар 19 година, матурирао, има намјеру студирати у Загребу... 1.000 динара, Изидор, шурјак, стар 41 годину, отишао на позив војних власти и није се вратио, а код мене је од 1919. године... 1.500 динара... Молба је одбијена као беспредметна.“

³² Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Надзорништво повјереника, бр. 37/1941; исто, 568. „Прва обитељ: Данијел Стерн, стар 72 године, сувласник твртке, 3.000 динара, исти је стар човјек, Буказа Стерн, стара 62 године, његова жена... болује од срца, за износ од 1.600 динара, Давид Стерн, стар 26 година, његов син, сувласник твртке, у радњи је стално запослен, за 2.500 динара. Друга обитељ: Оскар Стерн, стар 37 година, сувласник твртке, у радњи је стално запослен, са 2.500 динара, Илонка Стерн, стара 24 године, његова жена, за 1.300 динара, Данко Стерн, стар двије године, њихов син, за 500 динара. За издржавање двају научника, Стипе Матановића од 15 година и Душана Зорића, стар 16 година, за по 800 динара. Молба је одбачена као беспредметна.“

вези са било којим обликом или садржајем отуђивања јеврејске имовине.³³ Државно равнатељство за господарствену понову³⁴, у пракси најчешће се називало „Жидовска понов“ имало је одвојене магацине са додатним складишним простором у приватним кућама у Бањалуци, Бихаћу и Приједору. Поред уведене тзв. „српске контрибуције“, Гутић је увео и пљенидбу јеврејске имовине. За рачун Усташког стожера и за лични конто, он је послјије повратка из Загреба у априлу послао своје људе у Бихаћ, Дервенту, Добој, Јајце, Бугојно, Приједор и Теслић да блокирају јеврејску имовину, изврше пљенидбу свих драгоцености, вриједних збирки и умјетничких предмета, новца и вриједносних папира.³⁵ Истовремено, у све жидовске радње у Приједору Марко Јунгић³⁶ поставља комесаре: „У радњи Сабетаја Левија постављен је Анте Комљеновић, код 'Јакова Мевораха и синови', Ферид Капетановић, касније пок. Хусе Ђулкић, код т. т. Давида Кабиља, Јосип Кардум, касније пок. Ахмед Сарајлић и Руди Величовски, у радњу Саламона Мевораха³⁷ Иван Џаја, у радњу 'Даниел Штерн и синови', Абдулах Хациалић, а касније Хамид Џумрунчић³⁸ из Бањалуке.“³⁹ Као „уговорни повјереник код Државног повјеренства: Хиршман, апотекар, Приједор био је намјештен Никола Лесица.“⁴⁰ Скупљање дневног пазара по тим радњама вр-

³³ Милан Вукмановић, н. д. 128.

³⁴ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 689/41. Обавијест о оснивању Државног равнатељства за Господарску понову. „Законском одредбом од 1. септембра 1941. основано је Државно равнатељство за Господарску обнову... основало је своје подружнице у Сарајеву, Бањој Луци и Осијеку“; Исто, „Овом равнатељству треба предлагати повјеренике за жидовска предузећа, док за српска предузећа надлежно је Државно равнатељство за понову...“

³⁵ Милан Вукмановић, н. д. 134.

³⁶ Марко Јунгић, Котарски предстојник у Гламочу, па у Приједору, шеф котарске испоставе у Козарцу, од септембра 1941. котарски предстојник у Мркоњић Граду, затим у Загребу ангажован у Министарству унутрашњих послова у одсјеку за умирење Срба, да би након краћег времена постављен за котарског предстојника у Санском Мосту, гдје се задржао до ослобођења.

³⁷ Милан Вукмановић, н. д., 136, „Саламон Меворах (Приједор 1894. - логор Јасеновац, 1943), трговац у Гајевој улици 4 у Приједору држао је трговину мануфактурном и мјешовитом робом од 15. октобра 1928; Меворах је побјегао са породицом у шуму; ухапшени су 6. јула 1942. од њемачке војске у околини Божића, Срез Приједор; депортовани су у логор Јасеновац.“

³⁸ Исправно, Хазим Ђумишић из Бањалуке. Као повјереник преузео је и гвожђарску радњу Паула Фишера, познатог као Пане Фишер у Бањалуци.

³⁹ Архив РС, 66, 113.

⁴⁰ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 16538/42.

шио је Смаил Ђулкић,⁴¹ као надзорник повјереника у Приједору, и новац полагао у Земаљску банку Приједор. Првих дана по успостављању НДХ управну власт на државном простору вршили су усташки станови, који су поред других државних функција „вршили и именована повјереника код привредних предузећа“. То су могли обављати до оснивања владе НДХ, када су све државне дјелатности прешле на владу, од када само надлежна министарства имају право вршити државну функцију према законским прописима. Према законској одредби о именовану повјереника код привредних предузећа од 1. јула 1941. само Државно равнатељство за господарствену понову може именовати повјеренике у приватним предузећима. Према чл. 3. ЗО повјереници могу бити управни у оним „подузећима гдје власник не постоји тј. тамо гдје је нестао, затворен, побјегао и слично“ и надзорни „код оних подузећа гдје власник постоји.“⁴²

Повјереник фирме Саламона Мевораха у Приједору предао је 106 новчаница по 1.000 динара представнику Усташког стожера из Бањалуке 20. јуна, али потврда о предаји није пронађена у благајни Порезног уреда, како је констатовано у записнику од 21. августа. У претходном прегледу од 6. августа било је укупно 69.106,50 динара готовине, а за износ од 486.107,50 динара постојале су разне потврде. У књизи је било забиљежено да је котарски предстојник из Приједора узео 10.000 динара 14. маја 1941. године, а да није оставио писмену потврду. Није пронађено ни 20 рајх марака за које је само претпостављено да је равнатељ Џафић том сумом платио намјештенике фирме Меворах у јулу 1941.⁴³

Записником од 6. августа 1941. Државно равнатељство за господарску понову преузело је имовину свих јеврејских трговачких радњи у Приједору. Предају је, у просторијама Котарског предстојништва, обавио усташки логорник Јосип Кардум, али као „замјеник“ надзорног повјереника Хрвоја Крешића, и то на свега неколико дана послје масовног покоља Срба на приједорским улицама. Кардум је имао личне разлоге да баш он непосредно преда заплијењену јеврејску имовину; најприје је предао вриједносне папире, међу којима је било највише дионица Хрватске трговачке и обртне банке у Сарајеву, Хрватске кре-

⁴¹ Архив РС, 66, 113; Архив РС, ВЖСЛ, 74, 16538/42. „Као надзорни повјереник над жидовским радњама у Приједору...“

⁴² Архив РС, ВЖСЛ, 74, 689/41.

⁴³ Милан Вукмановић, н. д., 139-140.

дитне банке и штедионице, Занатске банке, Привилеговане аграрне банке, Праштедионице у Загребу и 7% обвезница инвестиционог зајма. Кардум је предао 69.106,50 куна и 122 марке, а записник уопште није садржавао попис имовине појединаца на дан одузимања ни процјену вриједности, него је озваничена само укупна количина и износ новца.⁴⁴

Истог дана је у Котарском предстојништву сачињен и записник о затварању радње Шандора Ерлиха („Штерн и синови“), у којем је унесено и преузимање сребрног новца у тежини од 30,7 кг из радње Саламона Мевораха.⁴⁵ Наредна примопредаја јеврејске имовине у Приједору обављена је 21. августа, када су изасланику Државног равнатељства за господарствену понову предате књиге благајне, признанице и рачуни, као и готовина која је била положена у Порезном уреду у Приједору, а примопредаји су присуствовали нови котарски предстојник Петар Ждерић⁴⁶ и логорник Јосип Кардум.⁴⁷

У молби упућеној 21. јуна 1941. Усташком стожеру за Босанску Хрватску у Бањалуци, Фабијан Матејка из Приједора наводи: „Ја сам осам година запослен као трговачки помоћник у мануфактурној радњи Шабетаја Левија у Приједору, у којој сам радњи и данас запослен. Желио бих да ову радњу преузем уз услове које ми одреди Стожер, а ја сам у могућности положити одмах 30.000 динара. Владања сам врло доброг о чему могу потврдити др Штродл, др Згага, Милан Липовац и Стипо Комљеновић... Напомињем да лагер робе по купњи износи од

⁴⁴ Исто, 141.

⁴⁵ Архив РС БЛ, 83, 71/1941; исто, 141. Данијел Штерн (Черенчовцима 1869-?), трговац из Приједора, тражио је 2. октобра 1901. одобрење за продају празних чаура патроница; од 5. децембра 1936. протоколисао је Друштво за трговину гвожђем, мјешовитом и шпецерајском робом и пољопривредним потрепштинама „Данијел Штерн и синови“ са сједиштем у Приједору; њени јавни чланови били су Данијел, Оскар и Давид Штерн; друштвени однос започео је 14. марта 1935.

⁴⁶ Исто, н. д. 142, Петар Ждерић, котарски предстојник у Приједору до 3. септембра 1941; на његово мјесто премјештен је Стјепан Биторајац из Лике; премјештен у Костајницу, одатле поглавниковом одредбом од 11. фебруара 1943. у Велику жупу Гацка и Лика у Госпићу, а 23. јула за одјелног савјетника Велике жупе Пригорје у Загребу.

⁴⁷ Исто, 141-142. Јосип Кардум (1920-?) усташки логорник у Приједору, рођен у породици „Шипадовога“ чиновника. На дужности логорника остао је до јануара 1943. године. За заслуге у организовању усташких јединица одликован је 1944. Редом круне краља Звонимира с мачевима.

450.000 до 500.000 динара.' Молба је одбијена уз образложење да нема расположивих радњи за уступање.⁴⁸

Отварање радње Шабетаја Левија обављено је „26. новембра 1941. у 17.30 часова у Приједору у присуству Смаила Ђулкића, надзорника повјереника у Приједору, Сафета Куртошића, кројача из Приједора, Луке Микулчића, трговца из Приједора, Марице Павловић, трговачке помоћнице и бивше намјештенице твртке, Суље Цепића, трговачког помоћника и будућег намјештеника твртке и Халида Бахтијаревића, референта Државног равнатељства за понову Бањалука“⁴⁹ Након полагања заклетве чланови комисије су наставили да раде следећег дана. У радњи је извршен попис. Хаим Леви је накнадно позван да отвори касу. Новоименовани повјереник је преузео радњу, која је 1. децембра 1941. почела са редовним радом.⁵⁰

На захтјев „г. г. Лајтнера и инж. Шифера у име Културбунда“ 3. новембра 1941. градоначелник Капетановић прослиједио је поджупану допис којим се тражи отварање школе за припаднике њемачке народносне групе у Приједору. Као одговарајућа локација за „њемачку пучку школу“ изабрана је кућа Јозефа Мевораха на Уријама, гдје би се обезбиједиле просторије са свим потребним школским помагалима.⁵¹ На Уријама су живјеле двије јеврејске породице, Меворах и Финци.⁵²

Евидентирана је и молба „Министарства удружбе НДХ“ од 10. фебруара 1942. за поништење отказа запосленима у т.т. Саламон Меворах „поводом жалбе Савеза хрватских приватних намјештеника у Загребу против одказа службованог односа, који су извршиле твртке: Саламон Меворах, те Даниел Штерн и синови из Приједора својим намјештеницима према законској одредби од 21. свибња 1941... ти одкази морају бити повучени, јер су одкази према споменутој одредби извршили само одобрењем овога министарства.“⁵³

Исте године, 12. августа, закључен је записник о предаји радње и робе Давида Кабиља из Приједора, која се налазила у радњи Јозефа

⁴⁸ Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Повјеренство комесара, бр. 150/1941; Јаков Данон и Верица М. Стошић, н. д. 367.

⁴⁹ Архив РС БЛ, 83, 66/1941.

⁵⁰ Јаков Данон и Верица М. Стошић, н. д. 368.

⁵¹ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 6310/41.

⁵² Јозеф Меворах је имао кућу са лијеве стране садашњег подвожњака (бараке „Тргопродаја“) некадашња Кочићева улица бр. 2, а породица Финци на мјесту данашње апотеке „8. март“ у Козарској улици (прим. В.А.).

⁵³ Исто, 2375/42.

Мевораха. Пред комисијом у саставу: Адем Масло, надофицијал, Хасан Карахоџић, порезни чиновник, Абдулах Хаџалић, повјереник општине, Хакија Јусуфагић, заповједник редарства, наведено је предато Сабири Пашић, супрузи погинулог Заима Пашића⁵⁴ и њиховој кћерки Шемси. На основу молбе Шемсе Пашић од 13. августа 1942. године, Сабири Пашић и наследницима предати су кључеви од радње Сабетаја Левија и од два магазина Давида Кабиља, код куће и једног код радње.⁵⁵

Јевреји Бихаћа протјерани су из града 24. јуна 1941. године у Кулен Вакуф и Босански Петровац.⁵⁶ Снашли су се тако да су се разишли по мјестима гдје су имали познанике и родбину. Већина је остала у Приједору.⁵⁷

⁵⁴ Заим Пашић, страдао је маја мјесеца 1942. године. Био је заповједник посаде која се налазила у „Хрватском дому“.

⁵⁵ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ, 1942 - 8/2.

⁵⁶ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт југословенских народа, Београд, 1951, том IV, књига 1, док. бр. 235, 523-524. „...14. липња т.г. велики жупан жупе Псат и Крбава наредио је усмено, да се има иселити сав живаљ грчко-источњачке и жидовске вјере из Бихаћа, изузев странаца и мјешовитих бракова Хрвата. Рок за спремање пучанства дат је један сат, те је у 5 сати пучанство пристизало на сабиралиште и у 24 теретна камиона, стављених на расположење од италијанских војних власти, у двије партије превезено у Кулен Вакуф, гдје је од котарског престојника из Бос. Петровца преузето. Жидови су смјештени у Кулен Вакуфу, а грчко-источњаци (православци) расељени по котару Бос. Петровац. Исељено пучанство са собом је по особи могло понијети 500 динара, а новац и драгоцјености које су претресом код њих нађене изузев горње своте, одузете и предане котарском предстојнику. Куће, ствари и стока исељених људи стављени су под стражу и посебна повјеренства ово пописују... Заповједник потпуковник Видас.“ ; Ели Таубер, н. д. 208. „Они Јевреји који су остали у Приједору заједно са приједорским Јеврејима, након повлачења партизана, одведени су у логор и побијени.“

⁵⁷ Аврам Пинто, н. д. 177; Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 435. „Јозеф Папо, градски књиговођа из Бихаћа. Из Приједора је 21. јануара 1942. од Велике жупе Сана и Лука тражио одобрење боравка у Кључу себи и својој супрузи Рики. Молба је одбијена, а о томе је молитељ обавијештен 14. априла 1942. у Приједору. Међу жртвама фашистичког терора у Бихаћу су следећи чланови породице Папо: Јозеф (44), син Моше, службеник, његова супруга Рифка (42) и син Мориц (12), ученик“; *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1952, том IV, књига 3, док. бр. 139, 414. Извјештај заповједништва Другог домобранског збора 1-15. јануара 1942. „У

Управа за јавни ред и сигурност НДХ, 30. јула 1941. свим котарским областима просљеђује допис: „У интересу јавне сигурности имаду се сви Жидови /покрштени/ или не /и Срби /прешли на католицизам или не / затворени под сумњом ради комунизма, а против којих иначе не предложи никакав доказни материјал, да би се могли ставити пред пријеки суд, одпремити у сабирни логор Жупског редарственог равна-тељства у Госпићу... предстојник одсјека Вутуц“.⁵⁸ Истовремено, у Приједору, сви мушкарци Јевреји били су похапшени као таоци. Један дио Јевреја из страха за живот, тражећи излаз пред све извјеснијом траге-дијом прелази у другу вјеру – исламску, мијењајући имена у Мејрема, Јусуф, Фадила⁵⁹ итд. Убрзо ће им бити јасно да је све било узалуд. Они тада нису били депортовани у логоре јер је Приједор био у блокади од стране јединица Другог крајишког НОП одреда. Тако су дочекали прво ослобођење Приједора и улазак партизана у град 16. маја 1942. године,

Приједору се налази Жидов Леви са супругом, који је раније био у Бихаћу, одакле је протјеран. Његова жена шири комунистичку промицбу“; Војни архив, ст. сигн. к. 160, бр. рег. 20/1. Из извјештаја Котарске области од 30. новембра 1941. дознајемо да се за неколико Јевреја из Бихаћа, који се налазе у Приједору, тражи поврат у „Бихаћ или да се одреди друго које мјесто у које би се могли отпремити“; исто, к. 160, бр. рег. 27/2-2. У свом „извјешћу о ситуацији“ од 10. децембра 1941. године котарски предстојник и даље моли за „одредбу камо да се пошаљу Жидови који су раније били исељени из Бихаћа у Босански Петровац (су) и послати овамо“; Архив Музеја Козаре, НДХ – Ф1-3. Котарска област Приједор, Извјешће о положају број. Т. 15/1942. од 10. јануара 1942. Мјесец дана касније, 10. јануара 1942. „већина ових Жидова који су били исељени из Бихаћа повраћени су натраг у Бихаћ на основу одобрења Жупског редарства у Бихаћу, и како коме стигне од Жупског редарства у Бихаћу одобрење да се може повратити ова которска област предаје их уз пратњу редара код Жупског редарства у Бихаћу.“

⁵⁸ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 127/41. Предмет: Срби и Жидови под сумњом ради комунизма – поступак.

⁵⁹ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д., 389. „На попису затвореника 'Црне куће' у Бањалуци налази се Финика – Фадила Меворах, кћи Јакоба Мевораха, стара 27 година, вјере исламске, рођена у Приједору, са пребивалиштем у Приједору, трговкиња, затворена 14. липња неутврђене године (највјероватније 1942)“; исто, 391. „Јозеф Јосип Јусуф Меворах, Успостављањем НДХ прешао је на исламску вјеру и промијенио име у Јусуф“; исто, 282. „Поджупан Велике жупе Сана и Лука на основу Закона о личним именима, наложио је 29. септембра 1941. Котарској области у Приједору да упише промјену имена Катице Хиршман у Мејрема Хиршман“; Архив РС, ВЖСЛ, 74, 3630/41: „промјена личних имена Леви Јозефа из Приједора у Јусуф, супруга Лунчика у Лејла, и сина Сабетаја у Сулејман.“

заточени у једној јеврејској кући. Најприје код Мевораха, а касније у Штерновој кући, изоловани, без других затвореника.⁶⁰ Послије ће ту бити довођени и поједини виђенији Срби.⁶¹

Били су „таоци неког команданта дивизије у Бањалуци, Римлера“⁶² и због тога поштеђени у Илинданском покољу августа мјесеца 1941.⁶³ У данима покоља били су затворени у Вученовића магази⁶⁴, заједно са бројним грађанима српске националности. Послије су били затвореници у једном „посебном статусу у јеврејској кући“.⁶⁵ Храну и све потребно добијали су споља од својих породица, јер су жене и дјеца тада још увијек били код својих кућа. Аврам Пинто у својој књизи на-

⁶⁰ Породица Јакова Мевораха живјела је у тадашњој Краља Петра улици бр. 10, а Данијела Штерна у Авдагића улици бр. 25. Могуће је да су то биле те двије локације гдје су били затварани Јевреји у Приједору. Иначе, познато је да су Мевораси живјели још на двије локације, у Гајевој улици бр. 4 и на Уријама у Кочићевој улици бр. 2, а Штернови у Краља Петра улици бр. 25.

⁶¹ Свједочанство Самуела Кабиља 21. 4. 1997. за амерички Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону, Oral history interview with Samuel Kabiljo <collections.ushmm.org/search/catalog/irn513559> (сајт посјећен 30. 3. 2017); Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ 1942-2/8: „Притвореници су смјештени у двије жидовске куће које су у ту сврху испражњене, а има их око 60 мушких и 30 женских.“

⁶² Исто, Вјероватно се радило о команданту Врбаске дивизије, Драгутину Румлеру.

⁶³ Свједочанство Самуела Кабиља 21. 4. 1997. за Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону. Према свједочанству Самуела Кабиља, сефардског Јевреја поријеклом из Приједора, усташе су покушавале „да уђу, (али) ови нису дали, јер смо таоци неког команданта дивизије у Бањој Луци, Римлера.“ И његово свједочанство је истовјетно са осталим казивањима у вези са покољем: „У то вријеме било је усташког клања, али нису тад Јевреје клали. За Илиндан 1941. било је пуно убијања, у становима ... кроз прозор су убијали Србе. Ја сам био затворен тад у једном житном магацину [Вученовића магази, прим. В. А.] и кроз талпе са могло видјети како пролазе натоварена запрежна кола и висе ноге, руке, од лешева које су побили. Истовремено су побили све по затворима што су били, сем овог затвора гдје сам ја био, јер смо били таоци Римлера...“

⁶⁴ У кући породице Вученовић данас је „Didaco shop“ у Улици краља Петра I Ослободиоца бр. 35. Магаза се налазила иза куће. Ту је био један од импровизованих затвора за Србе у вријеме Илинданског покоља.

⁶⁵ Свједочанство Самуела Кабиља 21. 4. 1997. за Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону.

води да су Јевреји у Приједору били хапшени у два наврата, 22. јуна 1941. и у септембру 1941. године.⁶⁶

Чекало се само на одредбу гдје ће се отпремити, како се наводи у „Извјештају о ситуацији“ Котарске области у Приједору од 20. новембра 1941.⁶⁷ Наредни извјештај Стјепана Биторајца, котарског предстојника у Приједору, од 30. новембра 1941, наводи да се Жидови још увијек „дјелимично налазе у притвору код ове котарске области, док ова котарска област не добије налог како имаде са њима поступати. Од Жидова су одузете све трговине и у њима су постављени повјереници.“⁶⁸ Нешто каснији извјештај од 10. јануара 1942. године потврђује нам да се сви Јевреји који су и даље у Приједору, мушкарци старији од 15 година, и даље налазе у кући Јакова Мевораха „гдје је постављена стална стража из разлога да не би долазили у везу са одметницима који се налазе у шуми те да не би и сами покушали побјећи.“⁶⁹ Исти извјештај наводи да је 5. јануара под бројем Т. 224/1941. Жупској редарственој области Бањалука „стављен приједлог Наслову да се сви Жидови смјесте у логор.“⁷⁰ Слични наводи су у извјештају Котарске области

⁶⁶ Аврам Пинто, н. д. 174. „Први на удару су били Јевреји; 22. јуна 1941. покупљени су сви виђенији Јевреји и држани као таоци затворени у тамошњем затвору... 1941. у септембру је било друго хапшење. Тада су покупљени сви приједорски Јевреји и одведени у Бању Луку у затвор 'Црна кућа'." Ипак, тада нису покупљени сви Јевреји, према архивским документима евидентно је њихово постојање у Приједору све до септембра мјесеца 1942. године; Ели Таубер, н. д. 557.

⁶⁷ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ 1941-11/4; „Жидови од 16 до 60 год. налазе се у притвору ове котарске области и чека се на одредбу камо ће се исти отпремити.“

⁶⁸ Војни архив, ст. сигн. к. 160, бр. рег. 20/1.

⁶⁹ Архив Музеја Козаре, НДХ - Ф1 -3.

⁷⁰ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - 1942-1/6, у исказу број Т. 224/1942. од 3. јануара 1942. котарски предстојник Биторајац предлаже: „Осим горњих предлажу се да се ставе у логор сљедећи жидови (малим словом) са обитељима: 1. Саламон Меворах (1888), жена и двоје дјеце, 2. Јозеф Меворах (1901), жена и двоје дјеце, мати и двије сестре, 3. Шандор Меворах (1901), жена и двоје дјеце, 4. Давид Кабиљо (1891), жена и троје дјеце, 5. Изидор Атијас, (1898), жена, 6. Сабатај Леви (1874), жена и петоро дјеце, 7. Даниел Штерн (1869), жена и четворо дјеце, 8. Лујо Хиршман (1868), жена и двоје дјеце, 9. Шандор Ерлих (1904), жена и дијете, 10. Садик Атијас из Бихаћа (1901), жена и дијете, 11. Исо Леви (1912), 12. Албин Леви (1917), 13. Усутон Алтарац (1903), жена и дијете, 14. Емил Леви (1887), жена и дијете, 15. Машо Кавесон (1900), жена и дијете“;

од 25. јануара 1942. да се „Жидови мушкарци старији од 15 година налазе још увијек у притвору. Великој жупи Сана и Лука у Бањој Луци достављен је попис свих жидова [малим словом, В. А.] са генералијама ради њиховог исељавања из Приједора.“⁷¹ Извјештај о положају Котарске области од 10. марта 1942. године доноси да: „сви жидови [малим словом] налазе се као таоци затворени код усташког логора, а над женама које су остављене на слободи води се строги надзор“.⁷²

Документ Жупске редарствене области од 31. августа 1942. који се односи на испитивање заробљених партизана са Козаре затворених у логору Стара Градишка указује и на однос Јевреја према НОП-у. Он наводи да су се након пада Приједора 16. маја 1942. „сви Срби и жидови [малим словом, прим. В. А.] добровољно и с радошћу придружили партизанима, и на великом збору у Приједору, који је одржан учествовали само они...“⁷³ Падом Приједора у руке партизана у опширним извјештајима упозорава се на поједине особе и њихов „разорни рад“ и ту се између осталих наводи и име „Др. Пинтер, одвјетник – покрштени Жидов – таст Дра Коловрата – стручњак за посредовања и за жидовске и православне трговине ... Све ово доставља се наслову ради знања, равнања и можебитног даљњег уредовања.“⁷⁴ Уласком њемачких и усташко-домобранских јединица у град, један дио Јевреја заједно са дијелом преплашеног народа српске националности бјежи према Козари.⁷⁵ Један дио се наставио борити у јединицама НОП-а.⁷⁶ Они који су остали

На документу од 3. јануара наводи се број Т. 224/1942, а на другом, од 5. јануара, број Т. 224/41. Вјероватно број протокола одговара 1942. години.

⁷¹ Исто, НДХ - Ф1-2.

⁷² Исто, НДХ - Ф1-1.

⁷³ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ 1942-8/6

⁷⁴ Војни архив, ст. сигн. к. 64, бр. рег. 58/5-6.

⁷⁵ Архив Музеја Козаре, Мемоарска грађа - Васо Рајлић, 19. „Касније смо се искипили на тзв. Барјактаревој пољани. Било нас је повећа група. Гладни смо. Љуба Рајлић предложио је да крене у шуму и да тамо пронађе нешто од хране коју су оставиле породице које су заробљене и отјеране у логор. Нашло се и кукурузног брашна ... Ту се са нама нашао и Леви Хајм, брат од Морица“.

⁷⁶ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 112. „У партизанима су отишли млади: Финци Алберта Давид (17), ученик из Приједора, у НОВ је ступио маја, а погинуо јуна 1941. приликом непријатељске офанзиве на Козару, Кабиљо Давида Јозеф био је интерниран на Раб, а 1943. је ступио у Рапски јеврејски одред, Кабиљо Давида Рифка, студент фармације из Приједора, ступила у НОВ маја, а убијена јула 1941, Кабиљо Давида Самуел ступио је у НОВ маја

у граду, одмах су затворени.⁷⁷ Јевреји су са похапшеним грађанима из Приједора затворени у подрум Боројевићеве куће⁷⁸, одатле пребачени у зграду суда и изведени пред војну полицију (фелдјандармерију).⁷⁹

Министарство унутрашњих послова - „Жидовски одсјек“ затражило је 19. маја 1942. од свих великих жупа да доставе најжурније податке „о жидовима, полужидовима и мјешовитим браковима“. Због преласка Приједора у руке партизана 16. маја 1942. на тај захтјев одговорено је са кашњењем. Према том захтјеву послат је 21. јула 1942. годи-

1941, био је комесар батаљона 12. козарске бригаде, Леви Шабетаја Хаим, трговац из Приједора, у НОВ је ступио маја 1941, радио је као позадинац у Козарском одреду, оболио је од пјегавог тифуса и преминуо 1943, Леви Шабетаја Јозеф, рођен 1912, трговачки помоћник из Приједора, ступио је у НОВ 1941, заробљен је од Нијемаца на Козари 1942. и убијен на Бањици. Леви Шабетаја Мотиц, рођен 1917. у Приједору, студент медицине у Београду, у НОВ је ступио јула 1941, био је управник болнице Подгрмечког одреда, оболио је од пјегавог тифуса и преминуо 1943, Леви - Сингер Шабетаја Рифка у НОВ је ступила 1941. као болничарка Централне болнице у Подгрмечу, погинула је на Сутјесци 1943, Меворах С. Гидеон у НОВ је ступио 1941, погинуо је 1943. на планини Шатор, Меворах С. Рубен, рођен 1927, ученик, у НОВ је ступио маја 1942, био је комесар Бањалучког партизанског одреда, Меворах Ј. Јаков, рођен 1925, у НОВ је ступио 1942, био је комесар болнице Првог крајишког одреда, Штерн Д. Давид ступио је у НОВ 1943. на Рабу, Вајс Дана, ступила је у НОВ 1943. као болничарка“. У холу приједорске гимназије „Свети Сава“ налазе се три спомен-плоче погинулим ђацима и професорима гимназије у току НОВ-а, постављене 1971. године. На њима су имена и дванаест Јевреја, ученика: Атијас А. Лоло, Атијас А. Солмон, Циндорф Л. Изидор, Ерлих А. Лео, Финци А. Давид, Кабиљо Д. Рифка, Кабиљо Д. Садо, Кавезом Ј. Соломон, Леви С. Мориц, Леви С. Рифка, Меворах Ј. Давид, Меворах С. Гидеон.

⁷⁷ Архив Музеја Козаре, Мемоарска грађа - Васо Рајлић, 16. „Натоварили су овај руксак на моју жену и потјерали је кроз град... Дотјерали су је у срез на саслушање. Посматрала је како хапсе и утоварају на један камион Јевреје, Приједорчане.“

⁷⁸ Кућа Јове Боројевића, данас је ту посластичарница „Корзо“, у Улици Краља Петра I Ослободиоца бр. 13.

⁷⁹ Фрањо Абрамовић, *Уживали су у људским љаињама*, у Козара у НОП-у, књига четврта, Београд, 1978, 584. „Субота је. Тринаести јуни 1942... Одвели су нас у подрум Боројевићеве куће. Овдје је већ било доста свијета. Сјећам се да су ту били... Финика Меворах... Смјештени смо у два камиона са приколицом и кренули за Бању Луку. Могло нас је бити 50-100 људи... Спроведени смо у 'Црну кућу'. Био сам и даље у соби гдје су били Приједорчани... Послије скоро мјесец дана превели су нас у један мектеб, према Гор-

не извјештај Котарске управе Приједор 3605/42, у ком се наводи списак особа, Јевреја који су тада још увијек били у Приједору. Наведени су: Меворах Резија (1905), Хиршман Лујо (1868), др Леви Емил (1886), Штерн Даниел (1869), од којих нико не живи у мјешовитом браку.⁸⁰ Дописом Великој жупи Сана и Лука, Котарска област Приједор 8. јула 1942. подноси „негативан извјештај“ по питању „жидова избјеглица“ на територији котара, које би требало да се упуте у логор.⁸¹ Котарски предстојник Сакиб Узуновић као помоћ за муслиманске избјеглице које се налазе у Приједору 26. јула 1942. предлаже да се узме роба из јеврејских радњи о којима сада брине Државно равнатељство за господарствену понову.⁸²

У вези са досад наведеним, дефинитивно рјешење јеврејског питања завршило је са офанзивом на Козари, тачније непосредно након ње. Већи дио њих заробљен је у јулу мјесецу 1942. у околини села Божића и Паланчишта. Поједини су завршили у сабирном логору на Циглани.⁸³ У прилог томе говори и „Изказ Котарске испоставе Приједор“

њем Шехеру. Било нас је око стотину. Једнога дана одведено је неколико људи, међу њима и Саламон Кабиљо...”

⁸⁰ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 7236/42.

⁸¹ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 9303/42; Ели Таубер, н. д. 187. „Посљедњи талас јеврејских усељеника збио се непосредно пред фашистичку агресију на Краљевину Југославију. Били су то опет бјегунци. Овога пута из нацистичким терором већ захваћених земаља, из Њемачке, Аустрије, Чехословачке и Пољске.“

⁸² Архив РС, 74, 953/42. НДХ - Министарство удружбе, Великој жупи Сана и Лука, Предмет: Рубље, одјећа, обућа, постељина и намјештај исељених Срба и Жидова за пострадале избјеглице од 9. јануара 1942; исто. 74, 11233/42. „У Котару приједорском има око 2-3 хиљаде избјеглица из разних крајева... Ако би се роба из жидовских радњи - Понова - коју је робу узела сада у своје руке подијелила бесплатно сиротињи...” Те муслиманске избјеглице у страху од освете због усташких злочина учињених над српским становништвом у котару Сански Мост и неким селима са приједорског котара повукле су се са војском у градове који су у рукама усташких власти.

⁸³ Марија Каус - Шкундрић, „Нијемци су нас заробили на Козари“, у: *Козара у НОР-у*, књига 3, Београд, 1971, 668-669. „Пребачена сам у логор на Циглани... Завладала је дизентерија. Болесници су лежали непомици. Мене су смјестили на таван. Са мном су још двије Јеврејке из Приједора (са малим дјететом). То су жене трговаца, али се не сјећам њихових имена. Њима су доносили храну извана... У логору на Циглани остала сам дуже, а затим сам пребачена у 'Црну кућу', у Бањој Луци...” Архив РС, 66, 113. По завршеној акцији на Козару доведено је у Приједор неколико хиљада становника пот-

о групи притвореника који су 28. јула 1942. пребачени из затвора у логор „Циглана“. Међу њима је и Исак Леви (32) из Бихаћа.⁸⁴ У нешто каснијем исказу Котарске испоставе Приједор, међу петнаест „сумњивих особа које су 4. августа 1942. године упућене из затвора у логор 'Циглана'... наводи се Стефа Бергер (36) у затвору од 1. коловоза 1942. из Козарца и Рифка Кавеза (27) у затвору од 3. коловоза 1942. из Бихаћа, живи у Приједору.“⁸⁵ У то вријеме: „Заштитно редарство за град Бањалуку и Велику жупу Сана и Лука извјештава заповједника редарстве-

козарских села „најприје у логор код Влачине у селу Орловцима, (који су касније пресељени у Приједор на Циглану“; исто, „Заповједник тога заробљеничког логора био је жанд. сатник Барабаш, а чувари су били жандари“ (оружници, прим. В. А.); *Инџереју са Чегом Миличевићем (1935)* снимљен 2015. за Музеј Козаре у Приједору, аутори: Ведрана Адамовић и Зоран Радоњић. „Људи су били посебно, ниже асфалта, испод асфалта логор људи, а жене и дјеца више асфалта. Улаз је био из Приједора људима, ту је долазила посјета, доносила се храна... Хватали, гонили људе и није се враћао ни један. Тукли су људе...“ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - Логор на Циглани - 1942/3. Ради јаснијег увида у функционисање логора навешћу само један од бројних извјештаја котарског предстојника Сакиба Узуновића: Према извјештају управе „Сабирног логора Приједор“ од 28. јула 1942, „бројчано стање људства износи 4.228 (од чега је мушкараца старијих од 14 година - 654, а жена - 1.124, мушкараца млађих од 14 година - 1.170, а жена 1.280). Добровољно на рад било је отпремљено 90 мушкараца и 44 жене, старијих од 14 година.“ Евидентирана је смрт 31 особе. „По налогу њемачких власти упућено Трећој оружничкој пуковнији Б. Лука дана 8. септембра 1942. године мушкараца старијих од 14 година - 144, Здругу Бања Лука 8. септембра 1942. - 12, Заштитном редарству Бања Лука 12. септембра 1942. - 20, жена старијих од 14 година - 5. За Приједор по одобрењу њемачких власти - 36, жена млађих од 14 година - 64.“ Посебно су значајни наведени транспорти за Дубицу јер се зна да су они завршавали на губилиштима усташких логора смрти: „Транспорт за Дубицу 16. јула 1942 - мушкарци старији од 14 година - 422, 26. јула 1942. - 578, 28. јула 1942. - 336“; Драгоје Лукић, *Злочини окупијатора и њихових сарадника над дјецом козарској подручја 1941-1945, Козара у НОБ-у и социјалистичкој револуцији (1941-1945)*, Научни скуп на Козари - Мраковица 1977, Приједор, 1980, 274. „Са главних сабиралишта (Босанска Дубица, Јасеновац односно Церовљани, Босанска Градишка, Бања Лука и Приједор) и споредних (Орахова, Ивањска, Козарац и Омарска) сакупљено је евидентираних 23.363 грла стоке и распоређено за војску, приплод, клање и извоз у Немачку. Извршена је прерасподјела и 116.750 метричких центи разних жита-рица. За овако изванредне заслуге др Турина је са десет својих службеника добио висока признања и награде од владе НДХ.“

ног затвора Црна кућа у Бањалуци да су 7. августа упућени у логор Јевреји: Давид, Рена и Бланка Кабиљо, Шандор и Рена Ерлих, Јосип и Рив(ф)ка Папо, Јакоб Рајх, Сабатај и Луна Леви, Оскар и Илонка Штерн и Маламед Јаков. Ове Јевреје Редарству је предала њемачка војска.⁸⁶ На списку (попис и оптужбе) ухапшених особа од 28. августа 1942. године у Приједору⁸⁷ под редним бројевима 133, 162-165 и 168-171 налази се назначено да су то Јевреји, без навођења имена, који су упућени у сабирни логор. Истог дана са другог списка, од 190 приведених Приједорчана, њих 44 је пуштено, а остали, укључујући и 15 Јевреја (такође без навођења имена), упућени су у сабирни логор.⁸⁸

Само мјесец дана касније, у извјештају Жупске редарствене области у Бањалуци задуженој за котареве: Бањалука, Приједор, Сански Мост, Кључ, Которишће од 5. септембра 1942. наведено је да „на подручју Велике жупе Сана и Лука нема више жидова [малим словом].“⁸⁹ У вези са овим подударом се и извјештај Котарске области Приједор од 2. октобра 1942. у коме котарски предстојник Сакиб Узуновић, позивајући се на раније споменути извјештај број 3605/42, напомиње „да су скоро сви жидови [малим словом, прим. В. А.] прије мјесец дана отјерани одавде у Бању Луку.“⁹⁰ У логоре су из града одведена „43 Јевреја и на разне друге начине убијена.“⁹¹ Као организатори и извршиоци злочина над Јеврејима у Приједору на основу записника Земаљске комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача БиХ, наводе се имена припадника усташких и њемачких власти и особа блиских њи-

⁸⁴ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - Логор на Циглани - 1942/8.

⁸⁵ Исто, Документација НДХ - Логор на Циглани - 1942/9.

⁸⁶ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 217, 569.

⁸⁷ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - 1942 - 8/1.

⁸⁸ Исто, 1942 - 8/1а.

⁸⁹ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - 1942 - 9/1.

⁹⁰ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 7236/42.

⁹¹ Ели Таубер, н. д. 251.

ма.⁹² Данас у Приједору не живи ни једна јеврејска породица, „од 57 Јевреја у животу је остало свега 14“⁹³

Умјесто закључка

Јевреја у Приједору данас нема. Њихова егзистенције ријешена је након офанзиве на Козари 1942. године. Овим текстом чува се сјећање на 57 Јевреја који су живјели и били утицајни у Приједору до почетка Другог свјетског рата. Њихово гробље на Уријама данас је запуштено, али је и даље мјесто које опомиње.

⁹² Ели Таубер, н. д. 252. „Као интелектуални зачетници, организатори и извршиоци злочина над Јеврејима из града Приједора утврђени су: логорник Јосип Кардум, син Алојзов, родом из Босанског Грахова; таборник Сарајлић Хилмија, син Мехин, из Приједора; котарски престојник Јунгић Марко из Кључа; Слишковић Мирослав, члан усташког табора; Биљешковић Томо, свештеник из Приједора; Капетановић Миралембег, градоначелник из Приједора; Константин Бабић, родом из Бугојна; апотекар Бабић Ивица, родом из Бугојна, Кауриновић Јосип, жупник из Приједора; Софтић Суљо, усташки функционер, иначе обућар из Приједора; Јурчић Сарафин, усташки функционер; Јусуфагић Хакија, шеф полиције у Приједору; Пезић Славко; Јуричић Перо, звани „Шепо“, усташа; Шалић Ивица, усташа; Шећербеговић Хамдија, из Горње Санице; Пезић Драго, из Ивањске; Кроча Перо; генералмајор Штал, Рупчић Драго, домобрански часник, командант III горског здруга; пуковник Брозовић; сатник Слијепчевић; натпоручник Катија Перковић и Петар Стајић из Приједора.“

⁹³ Аврам Пинто, н. д. 175. „Од 57 Јевреја у животу је остало свега 14... Нико од њих не живи у Приједору“; Ели Таубер, н. д. 251; исто, 190. „Према посљедњем попису становништва у Краљевини Југославији од 31. марта 1931. године, у БиХ је живјело 11.248 Јевреја. С обзиром на низак природни прираштај и одсуство усељавања, статистичке процјене су сагласне да је агресију на Југославију у БиХ дочекало 12.000 Јевреја. На другој, нешто вишој неверификованој цифри заснивају се и неке више процјене губитка Јевреја у Другом свјетском рату. Истина је да у јеврејској заједници сви сматрају да је у БиХ до Другог свјетског рата живјело 14.500 Јевреја. Детаљнија верификација 1966. године знатно је ближа статистичкој процјени, али за наша разматрања цифара у том оквиру и нису битна“; исто, 541. Процјењује се да је у БиХ „преживјело једва око 30 посто“ Јевреја током Другог свјетског рата.

Извори и литература

Извори:

Архив Музеја Козаре, Приједор

Архив РС, Бањалука

Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону, *online* колекција оралне историје <<https://collections.ushmm.org>>

Војни архив, Београд

Литература:

Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i BiH*, Sarajevo, 1987.

Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2014.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт југословенских народа, том IV, књига 1 и 3. Београд, 1951, 1952.

Зоран С. Мирковић, „Расно законодавство у НДХ“ у: *Правни поредак НДХ*, уредници Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, 2018.

Јаков Данон, Верица М. Стошић, *Мемоари на холокауст Јевреја Крајине*, Бања Лука, 2010.

Јован Мирковић, „Жртве рата 1941–1945. са подручја Козаре“, у: *Злочини геноцида НДХ на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату*, Мраковица-Козара, 19. мај 2012, Бања Лука, 2014.

Козара у НОР-у, књига III и IV, Београд, 1971, 1978.

Milan Vukmanović, „Neka pitanja o obrazovanju i djelovanju Ustaškog stožera i Povjereništva za Vrbasku banovinu u Banjaluci od aprila do avgusta 1941. godine“, у: *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banjaluka, 2017.

Приједорска гимназија 1921–1981, Приједор, 1981.

Vedrana Adamović

The Demise of Prijedor's Jewry, 1941-1942

Today, there is not a single Jewish family residing in Prijedor. The "Jewish question" in this town was dealt with after the Axis Kozara Offensive (or the "Western Bosnia Operation") between July and August of 1942. Because of its specific position and the given blockade by the partisan resistance guerilla, Prijedor's Jews were not immediately deported. They were spared during the "St. Elijah's Day Massacre" of 1941 because they were all treated as general Rumler's hostages. All of the Jewish property was immediately seized by the appointees of the Independent State of Croatia. The aim of this seizure was an effective destruction of Jewish economic vitality. The first liberation of Prijedor on 16 May 1942 found most of them trapped in two Jewish houses. After the Axis offensive, remaining Jews were arrested and deported to the surrounding camps. Many of the freed ones joined the ranks of the People's Liberation Movement (NOP). According to the report issued by the County Police on 5 September 1942, by that time, there were no more Jews in the Great Parish of Sana and Luka.